

П. П. Панченко
В. П. Славов
В. А. Шмарчук

**АГРАРНА
ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ**

П. П. Панченко,
В. П. Славов,
В. А. Шмарчук

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

*Допущено Міністерством
сільського господарства і продовольства
України як навчальний посібник
для студентів і викладачів
сільськогосподарських закладів освіти
I-IV рівнів акредитації*

Київ
Видавничий центр «Просвіта»
1996

Павченко П. П., Славов В. П., Шмарчук В. А.

П16 Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I—IV рівнів акредитації / П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. — К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. — 360 с.

ISBN 5-88500-047-6

У підручнику висвітлюється історія аграрних відносин на українських землях в XIX—XX століттях. На основі наукового осмислення автори досліджують розвиток сільського господарства в Галичині, Наддніпрянщині, Слобожанщині, всій Україні, приділяється особлива увага питанням реформування, до якого вдавались різні уряди, що перебували при владі. Досвід минулого може цілком знадобитися при сучасному становленні ринкової економіки в незалежній Україні — такою є провідна думка книги.

Рекомендується для студентів і викладачів сільськогосподарських навчальних закладів.

П 4306010300-003 Без оголошення

96

ISBN 5-88500-047-6

© Павченко П. П., 1996

© Славов В. П., 1996

© Шмарчук В. А., 1996

ЗМІСТ

Розділ I. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (40—60-і роки ХІХ ст.)

1. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії	3
2. Селянська реформа 1848 р. у західноукраїнських землях	10
3. Загострення кризи кріпосницького ладу в Східній Україні	14
4. Революційні демократи і селянство	18
5. Підготовка до селянської реформи 1861 р.	19
6. Селянська реформа 1861 р.	22
7. Інші реформи	27

Розділ II. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД (60—90-і роки ХІХ ст.)

1. Загальна характеристика аграрно-економічних відносин у Східній Україні	28
2. Зростання чисельності населення і зміни в його соціальному складі	37
3. Економічна політика	42
4. Два шляхи розвитку сільського господарства	44
5. Аграрно-економічні відносини в Західній Україні	45

Розділ III. АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

1. Соціально-економічний розвиток України на початку ХХ ст.	49
2. Селянство і політичні погляди на нього	54
3. Селянський рух в Україні напередодні соціально-політичного вибуху 1905—1907 рр.	56
4. Аграрне питання в період соціального вибуху 1905—1907 рр.	60
5. Селянство України в революції	62
6. Аграрне питання в першій і другій Думах	65

Розділ IV. СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

1. Столипінська аграрна реформа в історіографії	68
2. Петро Столипін: штрихи життя та діяльності	69
3. Суть Столипінської аграрної реформи	70
4. Вихід селян з общини	75
5. Селянський поземельний банк і реформа	77
6. Орендані відносини на селі	79
7. Хутірські та відрубні господарства	80
8. Селянська кооперація	86
9. Агрокультурні заходи	88
10. Переселенська політика	91
11. Уроки Столипінської аграрної реформи	97

Розділ V. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 — ЖОВТЕНЬ 1917 р.)

1. Загальні аспекти проблеми	98
2. Проблема трудових ресурсів на селі	99
3. Стан сільського господарства (1914 — жовтень 1917 р.)	100
4. Селянський рух в 1914—1916 рр.	106
5. Земельне питання в період між двома революціями 1917 р.	111
6. Стан західноукраїнського села (1900 р. — жовтень 1917 р.)	113

Розділ VI. АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ (ЖОВТЕНЬ 1917 Р. — 1920-і роки)

1. Декрет про землю	116
2. Наслідки першої світової війни і село	119
3. Політика воєнного комунізму і селянство	121
4. Перші радянські та колективні господарства	128
5. Перегини в аграрно-селянському секторі	137
6. Західноукраїнські землі	139

Розділ VII. НЕП: СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ (1921—1927 роки)

1. Українське село після громадянської війни	140
2. Пошуки аграрно-економічної політики	145
3. Поворот до нової економічної політики на селі	147

4. Голод 1921—1923 рр. в Україні	149
5. Еволюція нової економічної політики	161

Розділ VIII. ДЕФОРМАЦІЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1928—1939 рр.)

1. Хлібозаготівельна криза 1927/28 — 1928/29 років: новий підхід	172
2. Згортання нової економічної політики на селі	175
3. Реалії практики колективізації селянського господарства	179
4. Доля «куркуля»	187
5. Ставлення до селянина-середняка	192
6. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні	195
7. Репресії на селі	201
8. Колгоспне село в 30-х роках	204
9. Соціально-економічні умови західноукраїнського села у 20—30-х роках ХХ ст.	211

Розділ IX. ШТРИХИ ДО СОЦІАЛЬНО-НАУКОВИХ ПОРТРЕТІВ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ-АГРАРНИКІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)

1. Загальний контекст: відновлення соціальної справедливості	213
2. Українські економісти: контекст ретроспективи: Михайло Туган-Барановський — вчений зі світовим ім'ям	215
3. Дослідження тривають...	223
4. Погляд у минуле агрономії: з життя і діяльності українського вченого-аграрника Олексія Дояренка	230
5. Шляхетний і талановитий рід Смиренків	234
6. Про гіркі уроки з історії «величності» Трохима Лисенка	240

Розділ X. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1939—1950)

1. Західноукраїнські землі на першому етапі війни	245
2. Українське село в 1941—1942 рр.	249

3. Відбудова на селі. Втрати у війні	255
4. Україна в лещатах голоду 1946—1947 рр.	263

Розділ XI. ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

В УКРАЇНІ (50-і — ПЕРША ПОЛОВИНА 60-х РОКІВ)

1. Сільське господарство на початку 50-х років	267
2. Зміни в аграрному секторі України в середині 50-х років	276
3. Українське село наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років	281
4. Соціально-побутова сфера українського села в 50-х — першій половині 60-х років	287

Розділ XII. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-х і в 70-х РОКАХ

1. Сільське господарство України в другій половині 60-х років: поступ, прорахунки	293
2. Матеріально-культурний рівень сільських трудівників та соціальні проблеми села в другій половині 60-х років	303
3. Аграрний сектор України 70-х років у контексті нового осмислення	310

Розділ XIII. ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У 80-х РОКАХ: ПОШУКИ, РЕЗУЛЬТАТИ

1. Діалектика аграрних відносин України за нових історичних умов	325
2. Зернове господарство: досягнення, прорахунки	334
3. Орендний підряд у сільському господарстві	339
4. Деякі аспекти соціальних питань, інфраструктури села	344

Розділ XIV. ЗМІНИ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-х РОКІВ

1. Земельна реформа в Україні: загальна концепція, реалізація	349
2. Становлення селянського (фермерського) господарства	358
3. Аграрний сектор у першій половині 90-х років	367

**Розділ XV. ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА**

1. Репресована екологія	378
2. Каховське водосховище: соціально-екологічні наслідки	384
3. Проблема землекористування	390
4. Проблема води і водних ресурсів (80-і — перша половина 90-х років XX ст.)	395

Розділ II. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (60—90-і роки ХІХ ст.)

1. Загальна характеристика аграрно-економічних відносин у Східній Україні

Українські землі — Лівобережжя, Південь та більша частина Правобережжя в пореформений період продовжували перебувати у складі Російської імперії і поділялися на дев'ять губерній: Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську.

Скасування кріпацтва призвело до значних змін у сільському господарстві України. Поруч з великими землевласниками активними чинниками поступово ставали селяни, роль яких у першій половині ХІХ ст. припинувалась. Головна ініціатива належала заможному селянству, що легко впоралося з викупом землі і, маючи власні матеріальні засоби, почало удосконалювати своє господарство шляхом інтенсифікації. Продаж землі став особливо помітним явищем у 1875—1895 рр. під час світової аграрної кризи, що була викликана припливом у Європу дешевого американського хліба. Землю в основному реалізували дворяни, до речі, їх було найбільше серед інших продавців. Це була та частина поміщиків, яка не змогла пристосуватися до нових умов і неминуче розорлася. В числі перших, хто спочатку купував землю, були купці, а пізніше — заможні селяни, а також чимало і незаможних селян, котрі купували землю невеликими ділянками. Торгівля надільною землею була заборонена.

Зважаючи на те, що попит на землю постійно зростав, підвищувались і ціни на неї. Якщо в 60-х роках ХІХ ст. у Полтавській губернії десятина землі коштувала 20 крб. 12 коп., то на початку ХХ ст. — вже 230—300 крб. і навіть більше. Продаж землі й зростання цін особливо посилилися після заснування Селянського поземельного банку (1882).

Банк скуповував поміщицькі землі і перепродував їх, а також надавав позички селянам, які купували землю. Кредитом Селянського банку користувалися лише заможні селяни.

Наслідком продажу землі було істотне скорочення дворянського землеволодіння. За 28 років (1877—1905) воно зменшилося майже на третину. Цей процес досить швидко відбувався у Степовій Україні, де поміщики, не маючи коштів для розвитку зернового господарства, змушені були продавати свої маєтки. Дворянське землеволодіння тут скоротилося за ті ж 28 років на 49%, на Лівобережжі — на 35%. Це дало можливість заможним селянам виявити свою господарську ініціативу. В їхніх руках опинилося чимало землі, крім цього вони ще орендували й панські землі. Таким чином поступово формувався тип селянина-підприємця, ініціативного, заповзятливого, водночас загребущого, що ставав співтворцем нового прогресивнішого на той час господарсько-суспільного устрою. Зате малоземельне селянство, що не мало достатніх для існування наділів, зuboжило, позбувалося землі та йшло в найми до панських економій або на заробітки до міста. Поповнювало в процесі міграції трудові ресурси міст.

Діаметрально протилежна картина спостерігалася на Правобережжі, де дворянське землеволодіння скорочувалося досить повільно. У 1905 р. воно становило 75% усіх приватновласницьких земель. Це зумовлювалось тим, що до польського повстання 1863 р. шляхті належало тут 90% земель. Конфісковані землі польських магнатів, які були причетні до повстання, уряд передавав у володіння російським поміщикам, а також місцевим чиновникам. Крім того, за законом від 10 липня 1864 р. євреям і за законом від 10 грудня 1865 р. полякам уряд заборонив купівлю нерухомого майна. У 1901 р. польській шляхті належало на Правобережжі лише 47% приватно-власницької землі.

У зв'язку з тим, що на Правобережжі ще до реформи 1861 р. поміщицьке підприємництво розвивалося успішно, поміщики тут швидше перетворювалися на капіталістів-аграріїв та промисловців, зберігаючи в своїх руках значні землеволодіння. Це не могло не позначитися на тривалості дворянського землеволодіння.

Однак попри значне скорочення дворянського землеволодіння, поміщицькі латифундії залишалися й надалі. Найбільше землі належало таким поміщикам, як Браницькому — 167 тис. десятин, Терещенку — 141 тис., Потоцьким — 107 тис., Фальц-Фейну — близько 200 тис. десятин.

Поміщицькі господарства досить швидко пристосовувалися до нових умов, удосконалюючи і застосовуючи сільськогосподарські знаряддя праці й машини. Найактивніше цей процес відбувався у Степовій Україні, де ще в 60-х роках у великих помістях були парові молотарки, сівалки, косарки, культиватори, кінні молотарки, букери (три і чотири лемішні плуги), жниварки й кінні граблі, які успішно використовувалися у землеробстві. У 90-х роках поміщицьке господарство на Півдні України майже цілком перейшло на удосконаленішу техніку. На поміщицьких землях Правобережжя, що задовольняли потреби широкомасштабного вирощування цукрових буряків, поширювалися удосконалені плуги, ґрунто-поглиблювальні механізми, культиватори, рядкові сівалки тощо. Менше сільськогосподарської техніки було на Лівобережжі. Завдяки застосуванню досягнень технічного прогресу поміщики впроваджували високу культуру як землеробства, так і тваринництва, шляхом проведення меліоративних робіт розширювали посівні площі на поливі, що давало можливість знизити затрати на одиницю продукції й витримати конкуренцію на ринку.

Серед кращих економій пореформеного часу був Мошно-Городищенський маєток поміщиці Балашової, яка мала великі плантації цукрових буряків, що становили 19% загальної площі, фруктовий сад, добре впорядковане лісове господарство, молочну ферму. При економії Балашової існували й промислові підприємства: цукроварня, броварня, цегельня, млини, тартак. У 80-х роках у маєтку застосовували паровий плуг. Російська поміщиця турбувалася про підготовку спеціалістів сільського господарства. З цією метою вона відкрила сільськогосподарську школу, в якій навчалося 100 учнів, а також сільськогосподарські вечірні курси. Маєток мав метеорологічну службу в складі чотирьох метеорологічних станцій, що видавали прогноз погоди. Таких господарств було небагато, але всупереч загальним тенденціям, невеликому прошарку дворянства разом із

підприємцями вдалося перетворити свої маєтки на дійсно великі агропідприємства, що постачали свою продукцію як на внутрішній, так і на зовнішній ринок.

У 60—90-х роках в поміщицьких господарствах значно розширились площі цукрових буряків, що було викликано подальшим розвитком цукрової промисловості як одним з головних чинників прогресу в сільському господарстві. Найбільші бурякові плантації зосереджувалися на Правобережжі, а також у деяких районах Лівобережжя. Старанний обробіток ґрунту під буряки — глибока оранка, підживлення, своєчасний догляд за ними сприяли розширенню посівів пшениці, оскільки буряки є позитивним попередником цієї культури і активно впливають на врожайність пшениці. Там, де не було бурякових плантацій, як у Степовій Україні та Лівобережжі, запроваджувалися трипшля та переліг. У цих районах значне місце займали зернові культури. Майже половина всіх зернових, що надходили на український ринок, вирощувалися в економіях. Прогресивним явищем у сівозмінах поміщицьких господарств було травосіяння, що сприяло не лише підвищенню культури землеробства, а й поліпшенню кормової бази тваринництва. У кращих маєтках застосовували органічні й мінеральні добрива. Це значною мірою позначилося на підвищенні врожайності сільськогосподарських культур. Найвищі врожаї зернових збирали на Правобережжі, а найнижчі — в Степовій Україні, де господарювання мало найекстенсивніші наслідки.

Рівень розвитку землеробства визначав також і співвідношення озимих і ярових культур. Озимина — важливий чинник підвищення рівня культури господарювання. В поміщицьких економіях Правобережної України площа озимини переважала яровий клін. У Степовій Україні озимини майже не було. На Лівобережжі площа ярових перевищувала площу озимини на 30—40%. Це було одним із найголовніших показників урожайності.

У поміщицьких господарствах застосовувалася вільнонаймана праця. Найширше вона використовувалася у Степовій Україні, найменше — на Лівобережжі, Правобережжя займало друге місце. В менш розвинутих помістях дотримувалися застарілої відробіткової системи, а також оренди. Наприклад, на Полтавщині поширювалась оренда землі з

половини — спільщина. Селянин, який брав у поміщика в оренду ділянку землі, зобов'язувався обробити її своїм інвентарем, засіяти своїм насінням, зібрати врожай і доставити власнику половину його. Часто селяни орендували землю в поміщика за третю і навіть за п'яту копу, за умови, що врожай буде не лише зібрано, зведено, обмолочено й перевіяно, а й доставлено за вимогою власника до порту або залізниці. Аналогічною формою відробітку був так званий зажон — збирання хліба за 4—6-й сніп. Така відробіткова форма не вимагала грошей ні від селянина, ні від власника землі.

Хоч поміщицьке господарство України в 60—90-х роках ХІХ ст. скорочувалося, проте його роль як основного виробника продуктів харчування була досить значною.

На відміну від поміщицького селянське господарство, за винятком господарств заможних селян, перебувало на низькому рівні. В перші роки після реформи 1861 р. в ньому майже не відбулося істотних змін. Продовжували залишатися ті самі знаряддя праці, та сама дрібна худоба, та сама мотузяна або личана упряж, але селянин, відчуваючи себе справжнім господарем, вже більше уваги приділяв своєму господарству, що проявлялося у своєчасному і ретельному догляді за ним.

Землеробство на селянських наділах, які були в Україні меншими, ніж будь-де в імперії, відставало через безлічі причин. Великою перешкодою в його розвитку було багатосмужжя — розкиданість земельних наділів у різних частинах поля, що прилягали до села. У Полтавській губернії, наприклад, 22 тис. селянських господарств мали по 10—15 смуг, а 6 тис. — по 16 смуг і більше. Значно меншим було багатосмужжя на Правобережжі та в Степовій Україні. В лісостеповій частині Київщини на селянське поле припадало в середньому до 4 смуг. Багатосмужжя спричиняло ряд незручностей. Це позбавляло господаря можливості сповна використовувати свій наділ, наприклад, для випасання худоби на толоці (на парах), стерні, що, як правило, призводило до застосування вимушених сівозмін.

Не меншою перешкодою в селянському землеробстві було черезсмужжя — нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами. Це спричинило незручності

у користуванні наділом та матеріальні затрати. Наприклад, за перевезення врожаю через поміщицьке поле, яке прилягало до селянського наділу, селянин змушений був за домовленістю з поміщиком платити йому гроші, або віддавати частину врожаю, чи відробляти в його господарстві. Селяни потрапляли також у залежність від поміщиків за користування сервітутами — спільне використання селянами й поміщиками лісів, пасовищ, водопоїв, луків, вигонів тощо. На селянському господарстві негативно позначалася природна структура ґрунту наділів, що була, як правило, значно гіршою, менш родючою. Це були в основному піщані, суглинкові, болотисті ґрунти.

За таких умов земля у селянських господарствах оброблялася надзвичайно відсталими методами. Під час обстеження селянських господарств у північних районах України через 10 років після реформи 1861 р. було встановлено, що на 100 десятин селянської орної землі припадало 57 кіс і серпів, шість сох, п'ять голів робочої худоби. Знаряддя праці були примітивними, техніка обробітку землі й збирання врожаю, як і догляд худоби, знаходилися в занедбаному стані. На Лівобережжі близько половини селян не мали ні коней, ні якісного знаряддя праці. Селяни, як і раніше, впрягали волів у великий дерев'яний плуг з металевим лемешем і орали наділ. Ті, що не мали робочої худоби, самі впрягалися в дерев'яний плуг. Для розпушування землі майже повсюдно застосовували рало й дерев'яні борони. Отже, селянське землеробство мало екстенсивний характер.

Як у поміщицькому, так і у селянському господарстві землеробство мало зерновий напрям. Площа посівів зернових культур на селянських наділах помітно розширилась. Причини зернового напрямку селянського господарства, очевидно, слід вбачати насамперед у природному зростанні сільського населення, в збільшенні потреби в хлібі всього суспільства, а також у зростанні попиту на зерно на імперському і закордонному ринку.

Протягом пореформеного періоду на селянських наділах майже вдвоє зросли площі під картоплею, що позитивно позначилося на загальному підвищенні агрокультури. Найбільші площі під картоплею були на Правобережжі. Поширення цієї культури в Україні мало, безперечно, пози-

тивні результати для селянського господарства. Картопля ставала важливим продуктом харчування у селян, що зменшило споживання хліба, вона широко використовувалася для годівлі тварин. Наприкінці ХІХ ст. заможне селянство почало культивувати картоплю як сировину для виробництва спирту, горілки, крохмалю.

У селянському господарстві, за винятком окремих заможних володінь, зовсім не застосовували мінеральних добрив і недостатньо вносили й органічні добрива. У 80-х роках, наприклад, в Полтавській губернії мало хто з селян угноював свої наділи. Більше того, чимало селян вважали органіку шкідливою для ґрунту. З кінця 90-х років майже половина господарств, що мали наділи, почали вносити на поля гній. Однак нові явища в селянському господарстві в цілому не змогли змінити його загальну картину.

Характерною рисою пореформеного сільського господарства України було посилення суспільного поділу праці між окремими районами та розвиток їх господарської спеціалізації. Це сприяло більш інтенсивному обміну між окремими спеціалізованими районами, зміцненню економічних зв'язків між ними та розширенню внутрішнього ринку.

В аграрному секторі України головне місце належало зерновому господарству. Під зерновими тут було зайнято 90% посівної площі і лише 4% — під технічними культурами. Посівні площі зернових щорічно збільшувались. Якщо у 1864—1866 рр. посіви зернових становили близько 12 млн. десятин щорічно, то у 1892—1900 рр. — понад 17 млн. десятин, що дорівнювало відповідно більше 16% і близько 30% загальної площі хлібів у Європейській Росії. Збільшувався валовий збір зерна. Якщо у 1864—1866 рр. в Україні він становив у середньому 398 млн. пудів, то у 1892—1900 рр. — понад 740 млн. пудів. Середня врожайність зернових у 1883—1887 рр. досягла 33 пудів з десятини, у 1898—1902 рр. — 47 пудів.

Найефективніше зернове господарство розвивалося у південних губерніях України — Херсонській, Таврійській, Катеринославській. Збільшувалося виробництво зерна в середніх показниках на душу населення (за винятком Чернігівської губернії). З 60-х до 90-х років воно зросло на Правобережжі — на 30%, на Лівобережжі — лише на 10%. Україна, особливо її південна частина, займалася виробниц-

твом товарного зерна, зокрема пшениці та ячменю, що постачались як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Вона становила велику частку зернового експорту всієї імперії. Зерно в основному вивозилося з України за кордон через чорноморсько-азовські й балтійські порти та сухопутні митниці. Наприкінці ХІХ ст. щорічне вивезення хліба з України через чорноморсько-азовські порти дорівнювало 70% загальноросійського експорту (понад 300 млн. пудів). З-за кордону тим шляхом ввозилися різноманітні товари — тканини, бавовна, фарби, олива, залізо, олово, свинець, прилади, машини, рис, кава, вина тощо. Частково вони реалізовувалися в Україні, решта відправлялася в інші регіони Росії.

Якщо Степова Україна була основним районом торговельного зернового землеробства, то Правобережжя, а також Харківська і Чернігівська губернії Лівобережжя стали зоною цукробурякового виробництва. Посівні площі цукрових буряків швидко зростали. Порівняно з 60-ми роками на кінець ХІХ ст. вони збільшилися в 4 рази і досягли 350 тис. десятин, що становило 75% площі, зайнятої цукровими буряками по всій імперії. Це спричинило швидкий розвиток цукрової промисловості. Якщо в 1862—1863 рр. Україна виробляла трохи більше як 1600 тис. пудів цукру, то у 1894—1895 рр. вона вже давала 23 млн. пудів (у 14 разів більше), що становило 84% загальноросійського виробництва цукру. Україна стала основним виробником цукру в Російській імперії.

В Україні вирощувалося багато картоплі, площа під якою за період 1870—1900 рр. зросла майже втричі. Найшвидше виробництво картоплі збільшувалось у капіталістичних господарствах.

Південні губернії України поряд із зерновими вирощували технічні культури, зокрема льон-кучерянець. У трьох степових губерніях України під цією культурою було 200 тис. десятин, тоді як в інших губерніях — лише 57 тис. Насіння льону у великій кількості експортувалося. Проте з 80-х років у зв'язку з виснаженням ґрунтів на Півдні посіви льону скорочуються і починає широко культивуватися соняшник.

Визначився й район виробництва тютюну нижчого гатунку. Основними виробниками цієї культури стали Полтавсь-

необхідних коштів. До того ж ціни на землю весь час підвищувалися. У деяких регіонах, зокрема в південних губерніях, у 1900 р. вони в 3—4 рази перевищували ціни 1861 р. Це ще більше унеможливило купівлю селянами додаткової землі, що була для них нагальною потребою.

Відчутним наслідком перенаселення стало безробіття в українському селі. Аналіз статистичних даних свідчить, що у 90-х роках ХІХ ст. наявна в Україні робоча сила дорівнювала майже 10,7 млн. чоловік. Із них сільське господарство потребувало 2,3 млн., а в інших галузях економіки було зайнято 1,1 млн. Решта — 7,3 млн. або 68% робочої сили становила надлишок. Найбільше аграрне перенаселення було в Київській, Подільській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях.

Наслідки цих двох взаємопов'язаних проблем — перенаселення й нестача землі незабаром вилилися у багато заходів, які проводив уряд щодо їх усунення. Насамперед він дозволив незаможним селянам шукати заробітку на сільськогосподарських роботах у межах всієї імперії. Головними районами, звідки виходили селяни на сторонні заробітки, були всі українські губернії, крім степових. Основними ж регіонами, куди йшли заробітчани, стали Степова Україна, Бессарабія, Кубань, Нижнє Поволжя. Селянам, які відходили на заробітки, видавалися паспорти. З 1861 по 1900 рр. видача паспортів відхідникам зростає більше як у 10 разів. Хоч при видачі паспортів були створені різні юридичні перепони (наприклад, де існувала община, паспорт на вихід видавався лише за її згодою), чисельність заробітчаних зростала.

Понад 1 млн. мешканців України щорічно йшли із сіл у пошуках заробітків. Вони пересувалися в різних напрямках України: з Правобережжя і Лівобережжя в південні губернії на сільськогосподарські роботи, з Лівобережжя — на цукрові заводи Право-бережжя.

Проте царський уряд тривалий час рішуче забороняв переселення селян із постійного місця проживання. Він виходив із власних інтересів поміщиків, які побоювалися, що переселення може підвищити ціну на робочу силу, знизити плату за оренду землі і взагалі створити для них гірші умови життя. Водночас уряд побоювався, що селяни при переселенні уникатимуть сплати податків та викупуних

платежів. У зв'язку з цим для переселенців встановлювалися певні правила. Переселенець виходив з общини, а для цього треба було сплатити всі податки за поточний рік, відмовитись від мирського наділу, звільнитися від військової повинності, здобути дозвіл на переселення від батьків і від тієї громади, де він мав поселитися. Лише в 1881 р. під тиском селянського руху царизм пішов на поступки в переселенському питанні, але закон про пільги для переселенців був виданий лише у 1906 р.

Наприкінці ХІХ ст. починається масовий переселенський рух. Перші переселенці рушили із Східної України, зокрема з Лівобережжя, до незайманих земель Сибіру, Казахстану, Середньої Азії, Далекого Сходу, особливо в Приамур'я і Приморський край. Того часу в Примор'ї й виникає так званий Зелений Клин — регіон, заселений переселенцями з України.

Первий перелом у переселенській політиці відбувся у зв'язку з будівництвом Сибірської залізниці (1891—1905), коли виникла гостра потреба в робочій силі. Тільки за 1896—1906 рр. на Схід переселилося близько 1,6 млн. українців. Деякі з них з різних причин змушені були повернутися додому. Але більшість осіла в нових місцях проживання.

І все ж попри всі негаразди у 1914 р. на Далекому Сході постійно вже проживало близько 2 млн. українців, більшість з яких освоювали землі Тихоокеанського узбережжя Росії. На Схід у пошуках вільних земель українців переселилося вдвоє більше як росіян. Так з України поступово вимивалися кращі людські ресурси.

Селяни Східної України брали участь і в першій хвилі масової еміграції, що припадає на 1880—1914 рр. Східноукраїнські землі дали значно менше емігрантів, ніж західні. Це зовсім не означає, що тут умови життя були ліпшими. На цих землях також спостерігалось зубожіння й безпросвітність селянства. Бажання емігрувати потребувало належної інформації про ті краї, куди міг вирушити переселенець. Значно ширші можливості щодо цього були в західноукраїнських селян, які мали інформацію через широку пропаганду агентури. Еміграція з українських земель на першому етапі спрямовувалася до Канади, США. Згодом українські емігранти пересувалися до Бразилії, Уругваю, Венесуели, Аргентини і

Найчисленнішою групою виявилися селяни-бідняки, які становили у 90-х роках ХІХ ст. близько половини селянства України. Це були в основному малоземельні селяни, на один двір яких припадало близько чотирьох десятин землі. Поряд з ними знаходилися і безземельні селяни, які наймалися до поміщиків, а також на сезонні роботи до селян-заможників. Причини виникнення і наявності цієї категорії селян різні: нещастя в сім'ї — втрата годувальника, хвороба, природні лиха, недбале господарювання і досить часто лінощі та пияцтво, що призводило родину до катастрофи. Такі явища змушували селян продавати частину, а іноді й усю землю, позбавляючи себе надійної економічної основи існування.

З позицій сьогодення слід відзначити, що вітчизняна історіографія спотворювала причини поділу селянства на групи, погляди на їх місце та роль у суспільстві. Так, виникнення бідняків як соціальної категорії вона тлумачила відсутністю землі у них, але не розкривала причин продажу та здачі в оренду наділів цими селянами. Водночас появу селян-заможників пояснювала тим, що вони експлуатували чужу працю і на тому збагачувались. Якщо заможні селяни і користувалися найманою працею бідняків, то вона організовувалася на добровільних засадах і оплачувалася. Соціальні корені розшарування селянства і особливо появу безземельних передусім слід вбачати у ставленні його до праці на землі, вміння господарювати. Інша справа з малоземельними селянами, котрі через матеріальні труднощі мали менші наділи, ніж середняки і заможники. Проте більшість малоземельних селян не продавала і не здавала в оренду свої наділи, а, навпаки, прагнула розширити їх. Частині із них вдавалося це зробити наприкінці ХІХ ст. шляхом переселення в інші регіони Російської імперії, а із західного регіону — на американський континент.

3. Економічна політика

Для успішного розвитку господарства необхідно було створити нову кредитну систему і запровадити тверду валюту. Дореформений Дворянський банк підтримував поміщицькі господарства, надаючи їм кредити. Характерною рисою банківської системи, що існувала до 1861 р., було те, що держава тримала в своїх руках монополію на використання грошових нагромаджень. Все це не могло

відповідати новим методам господарювання, які мали формуватися в пореформений час. У зв'язку з цим було вирішено одночасно із скасуванням кріпаччини ліквідувати і стару банківську систему.

Згідно з указом 1859 р. про припинення видачі позик під мастки, почалася ліквідація дореформених кредитних установ. Створюючи нову банківську систему, царський уряд намагався утримати в своїх руках керівні позиції у банківсько-кредитній справі. У 1860 р. замість Дворянського банку було утворено Державний банк, який не тільки проводив кредитні операції, а й виконував інші важливі економічні функції. Одночасно з Міністерством фінансів Державний банк регулював діяльність усіх банків і всієї фінансової системи. Його контори були і в Україні, зокрема в Києві, Харкові, Одесі та інших містах. Проте він послідовно підтримував лише великі столичні банки, надавав їм значні кредити, скасовував їхні борги, допомагав під час кризи та банкрутства. Така політика призвела до того, що наприкінці ХІХ ст. кілька столичних банків стали монополістами, в той час як місцеві банки, в тому числі й українські, відігравали незначну роль.

Після заснування у 1882 р. Селянського поземельного банку і відновлення у 1885 р. Дворянського банку їх відділення були створені і в деяких містах України. У 60-х і на початку 70-х років у Російській імперії, в тому числі в Україні, виникли міські (громадські) банки — Харківський, Сумський, Миколаївський та інші, а також утворилися товариства взаємного кредиту. В Києві і Харкові почали функціонувати філіали російських акціонерних комерційних банків, де зосереджувалися значні капітали, що використовувалися для фінансування розвитку господарства.

Для зміцнення кредиту, розміщення позики за кордоном та залучення іноземних капіталів необхідна була стійка валюта. Існуючі паперові грошові знаки з постійним коливанням курсу до 90-х років зазнали значної інфляції. Перехід до стійкої валюти вимагав великого золотого запасу, який міг бути створений за умови ліквідації пасивності зовнішньоторгового балансу. З цієї метою царський уряд скорочував імпорт фабрично-заводських товарів і одночасно збільшував експорт сільськогосподарської продукції.

Другим джерелом золотого нагромадження була так звана бездефіцитність бюджету, що досягалась шляхом підвищення непрямих податків і доходів від винно-горілчаної монополії. Важливу роль у накопиченні золота відіграли і зовнішні позики.

Завдяки цим заходам була підготовлена грошова реформа 1897 р., основою якої стало золото. Встановлювався вільний обмін кредитних білетів на золоті монети. Як наслідок проведення грошової реформи була введена тверда валюта, що сприяло обмеженню в обігу грошової маси.

4. Два шляхи розвитку сільського господарства

Після скасування кріпаччини сільське господарство України, як і всієї Російської імперії, розвивалося капіталістичним шляхом. Проте розвиток капіталізму в сільському господарстві гальмувався наявністю кріпосницьких пережитків, особливо в поміщицьких землеволодіннях, та панщиною. За земельним переписом 1877 р. поміщицькі землеволодіння в Україні становили 37%, земельні володіння казни, церкви, монастирів, купців тощо — 18%, селянські господарства, яких налічувалось майже 2 млн., — 46%, тобто менш як половину всіх земель.

У пореформений час відбувалася боротьба між двома шляхами розвитку капіталізму в сільському господарстві. Один з них — реформістський, він відбивав інтереси поміщиків і був аналогічний до того, що набрав типових форм у Пруссії, які проявлялися у збереженні поміщицького землеволодіння та панщини. Цей тип господарювання передбачав поступове переростання поміщицького господарства на буржуазне при наявності політичної влади в руках великих землевласників і називався пруським шляхом. Він став для селян обтяжливий, оскільки вони перебували в залежності від великих землевласників.

Другий шлях — революційний, що означав перехід латифундій до власності селян і поступове утворення на їх основі фермерських господарств. Цей шлях розвитку сільського господарства — американський. При ньому головним чинником у сільському господарстві ставав селянин, котрий поступово трансформувався на фермера. Між цими двома шляхами розвитку капіталізму в аграрному вироб-

ництві в Російській імперії, в тому числі і в Україні, відбувалося гостре протистояння аж до жовтневих подій 1917 р. Однак жоден з них так остаточно й не переміг, доки не був знищений у Росії капіталізм взагалі.

Отже, розвиток аграрних відносин в Україні відбувався капіталістичним шляхом за наявності пруського типу господарювання. Саме такий тип ведення сільського господарства став для України свого роду класичним явищем.

5. Аграрно-економічні відносини в Західній Україні

Західноукраїнські землі — Східна Галичини, Північна Буковина та Закарпаття — продовжували бути внутрішньою колонією Австрійської імперії. Ставлення до них було зверхнім: їм відводилась в основному периферійна роль.

Після селянської реформи 1848 р. Західна Україна залишалася переважно аграрним краєм. У сільському і лісовому господарстві Східної Галичини й Північної Буковини у 1890 р. було зайнято 3,4 млн. чоловік, або близько 75% всіх мешканців регіону.

Закарпатське населення, зайняте в 1900 р. у сільськогосподарському виробництві, становило 85%. Щодо українців, які працювали в сільському господарстві Західної України, то їх було близько 95% від усього населення.

Характерним явищем пореформеного періоду в житті західно-українських селян було щорічне скорочення розмірів земельних наділів, а відтак і зменшення їх доходів. Якщо у 1859 р. середній розмір селянського наділу в Східній Галичині становив 12 акрів, то у 1880 р. він зменшився до 7 акрів. Водночас відсоток селян, котрі володіли менш як 12 акрами, збільшився з 66 у 1859 р. до 80 у 1902 р. Основною причиною скорочення наділів було не тільки зростання цін на землю, а й розподіл землі між членами селянської сім'ї. Внаслідок зменшення селянських землеволодінь зростали великі маєтки. Їх власники скуповували землі селян, які не могли вижити на своїх крихітних ділянках і шукали додаткові джерела матеріального забезпечення. Найнявшись батраками до поміщиків, селяни одержували найнижчу плату в імперії, що дорівнювала близько чверті тієї, яку заробляли австрійські селяни. Щоб зберегти свої наділи й вижити окремі, селяни змушені були брати в борг гроші у місцевих лихварів, якими

були на селі переважно євреї-шинкарі. Банків, які б надавали кредити, не існувало. Процентні річні ставки для селян сягали від 150 до 250 і були для них надто високими. Якщо селянин вчасно не сплачував боргів, лихвар відбирав у нього землю, іноді майно, худобу або примушував його до відробітків.

Аграрне питання для селян стало найболючішим, оскільки існування поміщицьких латифундій спричиняло виникнення різних форм праці селян у них. Проте основним тягарем на плечах селян був борг за отримані ними у 1848 р. землі. Більшу частину витрат на землю віденський уряд у 1853 р. переклав на селян. Крім цього, селяни підлягали прямому й непрямому оподаткуванню. Основний прямий податок — земельний, він з 1847 до 1898 р. у Східній Галичині й Буковині зріс на 67,4%, в Закарпатті ще більше. До того ж селяни сплачували ще й місцеві податки. Так, у 1900 р. у Галичині крайові податки становили 68, повітові — 30, громадські — близько 15% прямих податків. На Буковині у 1897 р. місцеві податки до-рівнювали 200 % усіх податків, а на Закарпатті у 90-х роках ХІХ ст. вони становили 40—50% суми державних податків. Селяни змушені були платити й непрямі податки (акциз) — на м'ясо, цукор, спирт, пиво.

У стосунках великих землевласників з селянами одним з найпекучіших було питання про сервітути. За умовами звільнення кріпаків землевласники залишали за собою право володіння лісами, пасовищами, луками, водопоями (тобто сервітутами), якими раніше користувалися селяни. Тепер селянин повинен був платити відповідну суму, встановлену поміщиком, щоб користуватися природними багатствами. Ціни на сервітути були надто високими, і це змушувало селян звертатися з цього приводу до судів. Однак з 32 тис. судових справ про сервітути, що порушувалися в 1848—1881 рр., за свідченням І. Франка, 30 тис. завершилися на користь поміщиків. До 1896 р. галицькі селяни втратили 3,649 тис. моргів угідь, а також 15 млн. золотих ринських, внесених за судові процеси у сервітутних справах.

У сільському господарстві Західної України на відміну від східноукраїнського широко застосовувались удосконалені знаряддя праці й машини, що завозилися з Австрії. Так, на початку ХХ ст. в аграрному секторі Східної Галичини й Північної Буковини налічувалося понад 217,2 тис. різних машин і найновіших знарядь праці. Зростало з кожним

становило трудове селянство, переважно середняки, котрі мали кошти на переїзд. Поруч з ними емігрували малоземельні й безземельні селяни, в яких не було що продати, і вони брали позички на кабальних умовах, зобов'язуючись сплачувати борги з нових місць поселення і праці.

Розпочата у 1881 р. еміграція з Галичини до Канади набрала масового характеру з 1894 р., з Буковини — з 1903 р. Еміграція з Галичини (особливо з території нинішніх Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей) до Канади заклала основу формування української діаспори в цій країні. Кількість емігрантів щороку зростала. У 90-х роках ХІХ ст. із Західної України за океан переселилося загалом понад 250 тис. чоловік. За два десятиріччя перед першою світовою війною лише із Східної Галичини емігрувало більш як 302 тис. чоловік. Характерно, що до Канади переселялися в основному ті селяни, які мали бажання працювати в сільському господарстві, оскільки ця країна мала найбільшу кількість вільних земель і своєю природою та кліматом подібна до України. Проте найчисельніша маса українців емігрувала до США, більшість з них стали працювати у галузі важкої промисловості. Коли почалося посилене обезлюднення західноукраїнських сіл, внаслідок чого багаті власники землі та інших засобів виробництва втрачали істотні джерела робочої сили, негайно з'явилися перешкоди і заборони на виїзд за кордон. Порушення ж австрійських законів про еміграцію тягнуло за собою суворі покарання аж до тюремного ув'язнення.

Якщо проаналізувати становище й розвиток українського селянства під владою Росії і Австрії від другої половини ХІХ ст., то доведеться визнати, що умови перебування під конституційним австрійським режимом були дещо сприятливіші, ніж під режимом царського абсолютизму. Це проявлялося передусім у тому, що з боку австрійського уряду створювалися вільніші політичні умови (дозволяли легальну боротьбу за поліпшення своєї долі, виховували маси політично, давали освіту рідною мовою тощо). Все це сприяло тому, що західноукраїнський селянин, хоча й бідніший матеріально, був певною мірою свідоміший політично, настроєний рішучіше в боротьбі за свої економічні та політичні права порівняно з наддніпрянським селянином.